

SAİD HALİM PAŞA DÜŞÜNCESİNDE YERLİLİK MESELESİ

MAHMUT HAKKI AKIN

Giriş

Yerlilik, Türkiye'nin kendine has modernleşme tecrübesinin önemli meselelerinden biri olagelmıştır. Değişmenin kendisi, yerlilik konusunu daima gündemde tutma gücüne sahiptir. Bu yüzden Türk modernleşmesi boyunca yerliliğin sürekliliği olan bir mesele olduğu da tespit edilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde beliren ana düşünce akımlarını temsil eden aydınların tartışmalarının önemli eksenlerinden birisi de yerlilik olmuştur. Bu tespit; düşüncede Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve milliyetçilik akımlarının farklılıklarının ve "Memleket nasıl kurtulur?" sorusuna sadece yerlilik meselesi etrafında cevap ya da cevaplar aradıkları anlamına gelmemektedir. Yine de farklı akımlardan düşünürlerin katkılarını yerlilik meselesi bağlamında ele almak mümkündür. Cumhuriyet modernleşmesi tecrübesi de dâhil olmak üzere düşünce eksenli arayışların, birbirine bağlı "Aslında neyiz/kimiz?" ve "Ne/kim olmalıyız?" sorularına cevap ürettikleri görülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde entelektüel hayatın en önemli üç tarz-ı siyasetinden biri olan İslamcılık düşüncesini benimseyen entelektüeller, özellikle yerlilik ve İslam arasında yakın bir bağ kurmuşlardır. Bu düşünürlerin genel kabulüne göre İslam, farklı etnik unsurlardan oluşan Osmanlı toplumlarını bir arada barış içerisinde tutacak yegâne unsurdur ve özellikle de bu yönüyle yerli bir duruşa kaynaklık edebilir. Batı'yı yakından tanıyan bir İslamcı fikir adamı olarak Said Halim Paşa'nın yerlilik meselesine yaklaşımı özellikle dikkat çekmektedir. Onun düşüncesinde Batı ile İslam iki ayrı medeniyettir. Ona göre toplumlar ait oldukları medeniyeti kolayca terk edemedikleri gibi, bir başka medeniyetin unsurlarını da hemen kolay bir şekilde benimseyemez. Said Halim Paşa, taklitçi bir Batı hayranlığının ve aşağılık kompleksinin ürettiği tahribatı tespit ve tenkit etmiş bir düşünürdür. Batıcılara karşı savunduğu İslamlaşma anlayışında yerlilik, gerçekliğe bağlı sosyolojik bir veridir. Bu gerçeklik kabulüne göre bir siyaset hedefi de bulunmaktadır. Üstelik o, aldığı eğitim ve hayat tarzı açısından belki hiçbir Batıcı ile karşılaştırılmayacak derecede Batı'yı bilen ve düşüncelerini yansıtan bütün makalelerini Fransızca yazan birisidir. Onun kendi tavrının ne kadar yerli olduğu da bu makalede tartışılması gereken bir soruya karşılık gelmektedir.

Türkiye'de Modernleşme, İslamcılık ve Yerlilik Meselesi

Osmanlı Devleti'nin son döneminde farklı kültürel ve siyasi çevrelerde yetişen aydınlarımız yirminci yüzyıla girerken öncülerinden pek çok fikrî, siyasi ve kültürel meseleyi kendilerine miras kalmış hâlde buldular. Onlar da kendi dönemlerinin etkilerini yansıtacak şekilde bu meselelere kafa yordular ve çözüm aradılar. Pek çok yönden farklı görüşlere sahip olsalar da bu dönemde memleketin nasıl kurtarılacağı ve geri kalmışlığın nasıl aşılabileceği, temel meseleler olarak kabul edilmekteydi (bk. Safa, 2010).

Tanzimat'tan itibaren adı konulmuş bir şekilde Türkiye'nin yönü resmi olarak da tayin edilmişti. Yirminci yüzyıla sadece siyasi olarak değil; pek çok bakımdan büyük bir varoluş mücadelesi ile giren Türkiye, kendisi kalarak ya da kendisi olmaktan çıkarak bir değişim yaşama durumu ile karşı karşıya kalmıştı. Değişmek ve yenilenmek, ordusuyla ve diğer yenilenen kurumlarıyla devletin de izlediği siyasete uyuyordu. Ancak bu değişme, ne kadar kendi özüne bağlı bir değişim olarak gerçekleşebilecekti? Ya da bu değişim için toplumun temel inançlarının ve değerlerinin tamamen terk edilmesi mi gerekliydi? Bu dönem aydınlarının fikrî çatışmalarının temelindeki meselelerden birisi yerlilik meselesi olmuştur. Bu tartışmanın ve tartışmaya bağlı fikrî, siyasi ve kültürel ayrılıkların izlerini sürmek bugün bile mümkündür.

İslamcılık, özellikle İslam'a referansı dolayısıyla tanımlanması güç bir düşünce ve siyaset hareketidir (bk. Aktay, 2004: 13-16). Genel bir tanımla "İslamcılık, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) "yeniden" hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket olarak tanımlanabilir (Kara, 1997: 16). İsmail Kara'nın bu İslamcılık tanımı, İslamcılık düşüncesinin en genel sınırlarına işaret etmektedir. İslamcılık düşüncesinin kendi içinde farklı coğrafyalarda ve farklı dönemlerde yaşanan tecrübelere göre vurguları değişen yönleri bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca yukarıdaki tanımda belirtilen bazı unsurların kendilerini İslamcı olarak tanımlayanların bazıları tarafından benimsenmediği de belirtilmelidir. Sonuçta İslamcılığı, modern dönemde İslam'ın inanç ilkelerinden kaynaklarını alan, modernleşmeyle ortaya çıkan din ve özellikle İslam karşıtı düşünceler ve İslam inancını tamamen gelenekle iç içe gören muhafazakârlık karşısında bir düşünce ve siyaset hareketi olarak tanımlamak mümkündür.

İslamcılık, modernleşme döneminin ürünü bir düşünce hareketi olarak Osmanlı düşünce ve siyasi hayatına önemli etkilerde bulunmuştur. Tanzimat sonrasında İslamcılık ile yerlilik arasındaki ilişki konusunda Türköne (2003: 23-24), Batılı ideolojilerden etkilenen Jön Türklerin İslam'ı milliyetçi bir ideolojinin ana unsuru hâline getirmeye çalıştıklarına ve burada İslam'ın yerliliği temsil ettiğine dikkat çekmiştir. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi isimler, Batılılaşmanın önemli temsilcileri olmalarına rağmen Batılı düşünürler tarafından İslam'a getirilen eleştirilere karşı yaklaşımlarıyla ilk dönem İslamcılığın önemli temsilcileri olarak kabul edilmişlerdir. Ancak bu dönemde İslamcılık olarak adlandırılan düşüncenin farklı bir dönem bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. I. Meşrutiyet Dönemi'nde İslam, fikrî olarak güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Bu dönemde var olan düşünce geleneğinin ana kaynağı olarak İslam'ın, dönemin ilmî ve siyasi tartışmalarında belirleyen konumunda bulunmasına şaşmamak gerekir. Bugüne de kaynaklık eden asıl siyasi ayrışmalar daha çok II. Meşrutiyet Dönemi ve sonrası tartışmalara götürülebilir. Bu yüzden Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi isimler İslamcılık düşüncesi kadar Türkiye'de gelişen başka düşüncelere de öncü olmuş isimler olarak kabul edilebilirler ve kendi tarihsel bağlamları dâhilinde değerlendirilmeleri gerekmektedir.

Hem var olan gelenek bakiyesi hem de II. Abdülhamit'in Panislamcı anlayışının ve siyasetinin de etkisiyle İslamcılık, II. Meşrutiyet Dönemi'nin en kuvvetli siyasi hareketi hâline gelmiştir (Tunaya, 1962: 1-4). Bu dönemde İslamcılığın önde gelen isimleri arasında Said Halim Paşa, Mehmet Âkif (Ersoy), Babanzâde Ahmet Naim ve Mehmet Şemsettin (Günaltay) gibi isimler öne çıkmıştır. İslamcılar, seleflerinin tartıştığı meseleler üzerine kafa yormuşlar, makaleler kaleme almışlar, Batı'dan ve Doğu'dan pek çok önemli eseri tercüme etmişlerdir. Önce *Sıratı müstakim*, ardından da *Sebilürreşad* dergisi bu dönemde İslamcılarının düşüncelerini aktardıkları bir fikir mecrası olarak sadece Osmanlı sınırlarında değil, Sünni Müslüman dünyanın neredeyse tamamında bir karşılık bulmuştur. Bu arada İslamcılar,

Türkçüler ve Garpçılar ile fikrî tartışmalara da girmişlerdir (bk. Kara, 1997; Safa, 2010: 43-49; Tuna-ya, 1962: 67-88; Akçura, 1998: 19-36). Bu dönem, genel olarak bakıldığında Türkiye’de İslamcılığın en aktif dönemlerinden biridir. Hem Batı’yı tanıyan ve takip eden hem de İslam konusunda bilgili bir nesil, İslamcılığın ilk temsilcileri olmuşlardır. Ayrıca İslamcılığın sembol isimlerinin çoğunun bir yandan geleneksel dini eğitim, bir yandan da modern Batılı tarzda eğitim veren okullarda okudukları da dikkate alınmalıdır.

İslamcılık, bir yönüyle muhafazakârlıktan ayrılrsa da Türkiye bağlamında muhafazakârlıkla yakınla-şabilen bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü o zamana dek Türkiye’de Müslüman çoğunluğun hayatına yön veren en önemli esaslar, doğrudan İslam’a dayanmıştır. Aynı zamanda İslamcılık, Müslü-man toplumların İslam’ı anlamaya ve yaşamaya ilişkin durumlarına karşı eleştirel bir duruşu da temsil etmiştir. İslamcılar, İslam karşıtı Batılı düşüncelere karşı durdukları gibi pek çok bakımdan gelenekle iç içe geçmiş, asıl kaynaklarından uzaklaşmış ve çağın gerisinde kalmış, geleneksel İslam anlayışlarının da devrimci bir anlayışla değiştirilmesi gerektiğini şiddetli bir şekilde savunmuşlardır (bk. Türköne, 2003: 86). Dolayısıyla İslamcılık, yenilikçi bir öze dönüş projesi olarak değerlendirilebilir. Özellikle din karşıtı ve dini sadece bireysel hayat alanında özel bir konuma indirgeyen anlayışlara karşı İslamcı-lığın muhafazakâr bir tavrı benimsediği ve bu yüzden de yerli bir karaktere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hatta İslamcılığa yerli karakterini kazandıran en önemli özelliklerinden birisinin muha-fazakâr karakteri olduğu da söylenebilir. Ancak geleneksel din anlayışının dönüşmesi talebinin aynı zamanda yerliliğin dönüşmesi ve hatta tahrip edilmesi talebi olduğu da pekâlâ iddia edilebilir. Burada dikkat çeken bir nokta, İslamcılar arasında yerliliğin kaynağının İslam olduğu konusundaki uzlaşma-dır. Buna göre gelenekçi ya da yenilikçi bütün İslamcılar için İslam, her durum ve şart altında toplu-msal ilişkilerin en temel belirleyicisi ve esas kaynak olmalıdır. İslam milletlerinin geri kalmalarının ve Batılı milletler karşısındaki mağlup durumlarının sebebi İslam değil tersine İslam’ın uygun gördüğü bir toplumsal hayattan uzaklaşmalarıdır. İslamcılar için (bugün bile) “İslam terakkiye mâni değildir.” bir slogan hâline gelmiştir. Türk modernleşmesi sürecinin tamamında her nesilden İslamcının üze-rinde ısrarla durduğu, sayfalarca metnin kaleme alındığı en önemli konulardan birisi ilerilik-gerilik meselesi olmuştur.

İslamcılar, İslam’ı hem ulaşılması gereken bir ideal olarak kabul etmişler hem de bütün toplumsal, siyasi, ahlaki vb. kurumlar ve örgütlenmeler için kurucu bir akıl olarak tanımlamışlardır. Aynı kurucu akıl ya da temel ilke, yerlilik açısından düşünüldüğünde yerliliğin hem kaynağıdır hem de yerliliği inşa eden asıl unsurdur. Bu düşünce hareketi açısından gerek gelenek yoluyla gerekse başka türlü sapmalar-la İslam’ın gerçek ilkelerinden uzaklaşmış bir toplumun sahih yerliliğinden bahsetmek mümkün olma-yacaktır. Başka bir deyişle İslamcılık için İslam’dan sapma, yerlilikten de sapma anlamına gelmektedir. İslam’a uygun olmayan her türlü hareket yerliliğin tahrif edilmesi ve yabancılaşma olarak görülmüştür.

Yerliliğin bir düşünce ya da zihniyet olarak kabul edilip edilemeyeceği meselesi de bu konuda yapılan önemli tartışmalardandır. Elbette bu tartışmalarda görüş bildirenler yerliliği kendi durdukları yerden değerlendirmekte ve yorumlamaktadırlar. Bu duruma bağlı olarak yerliliği tanımlamak da zorlaşmak-tadır. Bu tanım zorluğunun sebeplerinden biri de kavramın görece daha fazla vurguya sahip olan “mu-hafazakâr” karakteridir. Ahmet Çiğdem (1998: 84), yerliliğin bir düşünce tarzı olmadığını, “iddia ve tavır” olduğuna dikkat çekmiş ve böyle olmasını kavramın muhafazakârlıkla ilişkisine dayandırmıştır. Bütün bu tartışmalarda yabancılaşmaya karşı olarak yerliliğin aidiyete ve kimlik korumasına güçlü bir vurgusunu tespit etmek mümkündür (bk. Erol, 2010: 37-39). Hatta yerlilik, pek çok farklı ve çelişik ideolojik oluşumlarda bile ortak bir payda olarak işleyebilmektedir (Öğün, 1999: 106). Yerlilik et-rafındaki tartışmalarda kavramsal bir ayırımı yapılması gerekmektedir. Yerlilik, kendinden menkul değer atfedilen ve sorgulanmayan bir konumda kabul edildiğinde daha çok “yerlilik”ten bahsetmek mümkündür. Bu yüzden muhafazakârlık ve milliyetçilik üzerinde 20. yüzyılda kendini kültürünü ve

tarini kutsama anlayişı yerlilikten çok yerlililiğin bir konusu olmak durumundadır. Yerlililik, bu bağlamda yerliliği de tahrip eden bir araçsallığa dönüşme yapısına sahiptir.

İslamcılık ile yerlilik arasındaki ilişki, yerlililiği aşan bir ilişki olmak durumundadır. En başta bu İslam dininin temel ilkeleriyle ilgili bir durumdur. Diğer yandan İslam inancı ve İslamcılık, yerliliğin otantik pek çok yönüyle herhangi bir problem yaşamadığı gibi onu kutsallaştırma ya da bir değer alanı içinde tanımlama anlayışından da uzaktır. Çağan'ın da belirttiği gibi (2010: 145-146) İslamcılık açısından aidiyeti İslami temelde tanımlamak ve bu temel üzerinde, sağ ve solun ötesinde bir siyaset inşa etmek esastır. Türkiye'nin modernleşme tecrübesinde Batıcı ve Türkçü bazı düşünürlerin İslam'ı toplum açısından asli bir mesele olarak görmeme yönündeki tavırları ve uygulamaları, İslam ve yerlilik ilişkisi açısından çok manidardır. Öyle ki belli bir dönem yeni izlenen siyasete ve özellikle tarih yazımına bağlı olarak İslam'ın aslında Türk milletine "yabancı" bir din olduğu kurgusu da yapılmıştır. Yerlilik nasıl kurgulanabilen bir şey ise dolaylı olarak yabancılık da kurgulanabilen bir şeydir.

Said Halim Paşa'nın İslamcılık Düşüncesi ve Yerlilik Meselesi

Prens Said Halim Paşa (1863-1921), yaşadığı dönemde İslamcı düşüncenin öncü isimlerinden birisi olarak kabul edilmiş ve farklı görüşlerden insanların da takdirini kazanmış bir aydındır (Hayatıyla ilgili detaylı bir çalışma için bk. Sala, 2018: 57-60). Sadece düşünce alanında değil, siyaset alanında da önemli yerlere gelmiş; sadrazamlığa kadar ulaşmış biridir.¹ İlmî birikimi ve akıl duruşuyla devletin en zor dönemlerinde sadrazamlık görevini yerine getirebilecek en uygun kişilerden birisi olarak görülmüştür. Said Halim Paşa'yı yaşadığı dönemin aydınlarından ayıran en önemli özelliklerinden biri, kendi kafasıyla düşünebilen bir entelektüel olarak düşünce üretmeyi başarmış olmasıdır. Bu önemli özellik, Paşa'yı İslamcılarının en önemli fikir önderlerinden birisi hâline getirmiştir (Bostan, 1992: 109). Özellikle eleştirel bir kafa yapısına sahip olması ve kendisinin de içinde yer aldığı İslamcılığın fikrî meselelerine de aynı eleştirel üslupla yaklaşması, onun önemsenmesi gereken bir özelliğidir.

Said Halim Paşa, aynı zamanda ilk Türk sosyologlarından birisi olarak kabul edilmiştir. İslamcı bir bakış açısıyla, kendi toplumunun özgün yanlarını tespit etmeye ve yaşadığı meselelere çözümler üretmeye çalışmıştır. O, bir toplumun değişim yönünü belirleyen asıl unsurların yine o toplumun kendi kaynaklarında aranması gerektiği tespitini yaparken, II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu gerçeğin görülmemesinden dolayı büyük sıkıntıların yaşandığına dikkat çekmiştir. Bu yüzden onun düşüncesinde yerlilik, değişimin sabit zemini, başka bir deyişle pergelin sabit ayağıdır. Said Halim Paşa, Meşrutiyet Dönemi aydınlarının, insanların kanun ve nizamlar için değil, kanun ve nizamların insanlar için meydana getirilmiş olduğunu hiçbir zaman anlayamadıklarını ve bütün fenalıkların asıl sebebinin yabancı kanun ve kurumları taklit ederek yenilik ve ilerlemenin gerçekleşeceği inancından kaynaklandığını söylemiştir (Said Halim Paşa, 1973: 56). Dikkat edilecek olursa Said Halim Paşa, bir toplumda kurumlaşan kanunların başka bir topluma gelişigüzel adapte edilmesinin en başta sosyolojik olarak mümkün olmadığına dikkat çekmektedir. Hem özelde II. Meşrutiyet tecrübesinin hem de genelde iki asırlık Türkiye'nin Batılılaşma tarihinin pek çok noktada onu haklı çıkardığı iddia edilebilir. Ayrıca bu tespit, Batı'nın kendi içinde yaşadığı fikrî ayrışmaların ve belli düşüncelerin "evrensel" ilkeler olarak kabul edilemeyeceğine işaret ederek, kendi zamanında çok da kabul göremeyecek bir düşünceyi temsil etmektedir.

1 Bir İslamcı düşünce ve siyaset adamı olarak Said Halim Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilişkisi özellikle İttihatçılığa mesafeli sonraki dönem İslamcılarını ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Aynı durum Mehmet Âkif'in İttihat ve Terakki üyeliği için de geçerlidir. Yaşadığı dönemde Said Halim Paşa da bizzat benzer eleştirilerle karşılaşmış olmalı ki İttihat ve Terakki ile ilişkisinden kendisini savunur bir durumda bahsetmiştir (Said Halim Paşa, 1973: 69-71). Yine de İttihat ve Terakki Fırkasının çok yönlülüğü ve dönemin şartlarının göz önünde bulundurmak ve anakronik bir anlama biçimini de sorgulamak gerekmektedir.

Said Halim Paşa'nın Batılılaşma/modernleşme konusundaki tespitlerinin temelinde önemli sosyolojik analizler bulunmaktadır. O, kendisi olmaktan kurtulmaya çalışan bir zihniyetin sonuçta ne kendisi olarak kalacağını ne de olmak istediği gibi olacağını, sadece model aldığı medeniyete bir asalak gibi yapışacağını ve onunla bütünleşemeyeceğini ısrarla vurgulamıştır. Bu yüzden de Said Halim Paşa, sağlıklı bir modernleşme hareketinin ancak ve ancak kendi kaynaklarından beslenen, köklerinden kopmamış bir anlayışla mümkün olduğunu iddia etmiştir. O, bu görüşleriyle özellikle Batıcıları hedef almıştır. Bir toplumda geçerli kanunların, bir başka toplumda da aynı şekilde geçerli olacağını düşünmenin temelinde toplumsal kanunları ve olayları tıpkı fizikteki kanunlar ve olaylar gibi kabul etme anlayışı yer almaktadır. Said Halim Paşa bu anlayışa şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre toplumsal şartların kendine özgü durumları, fizikteki kanunlar gibi genelgeçerliği sosyolojide üretmez. Çünkü toplumların yönetim tarzları, kurumları kendi toplumsal şartlarının bir sonucudur ve bu unsurların farklı bir ortama taşınması imkânsızdır (Kara, 1994: 121).² Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi'nde Batı medeniyetinin tecrübesinin evrensel ve bütün insanlığa yön verecek bir tecrübe olarak kabul edenlerin çoğunluğu oluşturduğu bilinmektedir. Bu yüzden Said Halim Paşa'nın sosyolojinin ve tarihsel gerçekliğin farkında hareket edilmesiyle ilgili vurgusu dönemini aşan bir yöne sahiptir.

Said Halim Paşa, (1973: 76-80), sosyoloji anlayışında çok temel bir ilke tespit etmiştir. Ona göre “her milletin kendine has fikirleri ve hisleri olmasaydı, sosyoloji ve zooloji ile garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bunun içindir ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin tamiri imkânsız birtakım hatalara düşmemesi güçtür”. Bu yüzden onun sosyolojisi teşhis, İslamlaşma tezi ise bir tedavi gibidir. Sosyoloji, mevcudu ve yaşayan gerçeği öğretir. Taklitçi aydınların düştükleri en büyük yanlışlardan biri de mevcudu ve yaşayan gerçeği bilmeden, görmeden topluma yön vermeye çalışmalarıdır (Said, Halim Paşa, 1973: 97). Milletlerin sadece kanunları, kurumları ve yaşayışları birbirlerinden ayrılmamakta, aynı zamanda bu sosyolojik unsurlara bağlı olarak ihtiyaçları da birbirlerinden farklılaşmaktadır. Said Halim Paşa, Osmanlı toplumunun ihtiyacı olmayan bir kurumlaşma için çabalamanın boşa olacağına ve yaşadığı dönemdeki Batılılaşmanın bu şekilde devam ettiğine dikkat çekmiştir. Dikkat edilirse onun özellikle sosyolojik gerçekliğin kendine özgü hâline ve belirleyiciliğine vurgu yaptığı görülebilir. Burada yerlilik meselesiyle ilgili olarak Said Halim Paşa'ya göre Batıcılar, taklitçiliğin kaçınılmaz bir sonucu olarak hem kendilerine hem de taklit ettikleri zihniyete yabancı kaldıkları gibi sürekli bir yabancılaşmayı da tecrübe etmeye devam etmişlerdir. Onun deyimiyle “yabancıardan çok yabancılık” Batı hayranlarını kendi memleketlerinden gitgide uzaklaştırmıştır (Said Halim Paşa, 1973: 102-103). Mukallitlik/taklitçilik, kendi gerçekliğinin farkında hareket etmedikleri gibi kendi gerçekliğine rağmen hareket etmişlerdir. Zihniyetlerinin esas meşruiyet kaynağı taklit ettikleri yabancı medeniyet olduğu için de bu iki taraflı yabancılaşma, taklitçileri bir “asalak” hâline getirmiştir. Said Halim Paşa'nın (1973: 105) dikkat çektiği önemli bir başka nokta ise Batıcıların iktidar elde etmesi durumunda aynı asalak akıbetin bütün toplum için geçerli olacağıdır. Böyle bir zihniyet yapısına sahip olmaları ve bu zihniyetle siyaset üretmeleri dolayısıyla taklitçiler, iktidar elde ettikleri zaman sadece kendilerine zarar vermekle kalmayacaklar; aynı zamanda bütün milleti de yabancılaşmaya ve arada kalmışlık durumuna sürükleyeceklerdir. Said Halim Paşa, körü körüne, ayakları yere basmayan bir Batı hayranlığını ve taklitçiliğini “tam bir hastalık” olarak nitelemiştir (bk. Bostan, 1992: 114). Hatta bu hastalık, zamanın gerçeklerine aldırmayarak aydınları çeşit çeşit nazariyeler peşinde koşturan bir hayalperestliğin içine de düşürmüştür (Said Halim Paşa, 1973: 75). Ona göre, yeniliklerin başarısızlığının sebebi de burada aranmalıdır. Üstelik yapılması zararlı veya imkânsız olan şeylerin yapılmasının sıkıntılarını bütün toplum çekmektedir (Bülbül, 2006: 168). Burada Said Halim Paşa'nın kendi sosyolojik görüşlerinin sistematik bir bütünlük arz ettiğini tespit etmek mümkündür. Hatta onun sosyolojik düşüncesine göre “hayatın katı gerçeklerini” esas alan bir metodoloji (Sala, 2018: 61) ve bu gerçek-

2 Bu görüşlerine atıfla Said Halim Paşa'nın sosyoloji anlayışının yerli bir sosyolojiye kaynaklık edebileceğini söylemek mümkündür.

lerin inkârına dayanan bir yabancılaşma süreci de ortaya çıkmaktadır. Yine bu yabancılaşma sürecine bağlı olarak yabancılaşan ve yabancı tanımlandığı için dolaylı olarak yerli de ortaya çıkmaktadır. Ancak burada milliyetçilik ya da İslamcılık açısından bir yerlilik ya da yerli kalma iddiasının ötesinde “kendisinin ne olduğunun” farkında olma hâli öncelikli meseledir.

Bütün yaşanan olumsuzlukların temelinde Said Halim Paşa’ya göre Batı medeniyeti ile İslam medeniyetinin iki ayrı medeniyet olması bulunmaktadır. Bu ayrımında o özellikle İslam’ın sadece bir din ya da inanç sistemi olmamasına, dini aşan ve siyasi bir sistem üretme potansiyeline işaret etmiştir (Said Halim Paşa, 2019: 122). Ona göre Osmanlı Devleti’nin asıl tebaası olan Müslümanların kendi medeniyetlerini terk etmemeleri, tam tersine zaman içerisinde kendilerinin de uzaklaştıkları medeniyetlerine bir dönüş yapmaları gerekmektedir. Bunun yolu da İslamlaşmadan geçmektedir. Said Halim Paşa’da İslamlaşma amacı da esas Batılılaşma meselesini çözmeye yöneliktir (Kayalı, 2000: 36). Ona göre İslamlaşma, yabancılaşmadan kaynaklanan hastalıkların tedavisi ve bir tür kendisi olmaya dönüşüdür. Bu hareket, yerli bir hareket olduğu gibi Müslüman toplumlara ne olduklarını ve ne yapmaları gerektiğini gösteren de bir siyasettir. Dolayısıyla Said Halim Paşa, İslamlaşma anlayışı bağlamında milliyet gerçeğine karşı çıkmamıştır. Fakat bu gerçeğin milletler arası dayanışmayı engelleyip bir ulusal benliğe dönüşerek evrensel bir çatışmaya yol açmasına, İslam milletleri arasında ise İslam dayanışmasına engel olmasına karşı çıkmıştır (Bülbül, 2006: 215). Farklı zamanlarda yaşamış pek çok İslamcı entelektüelde görüldüğü gibi Said Halim Paşa düşüncesinde İslamlaşma, yeryüzündeki bütün Müslüman toplumlar için kendine dönüş çağrısı olarak anlaşılabilir. Ona göre kendisine dönen ve kendisi olarak yabancı bir medeniyet ile ilişki kuran bir zihniyet, taklitçiliğe ve yabancılaşmaya da saplanıp kalmayacaktır. Dolayısıyla toplumsal ve siyasi bir hedef olarak İslamlaşma, Batı medeniyeti ile kurulacak olan taklitçiliğe dayanan bir entegrasyon ilişkisinin dışında iki medeniyetin ve dolayısıyla iki tarafın kültürel, siyasi, ekonomik vs. ilişkisini inşa edebilecek bir tarza da karşılık gelmektedir.

Said Halim Paşa’nın düşüncesinde yerliliğin önemli bir tavır olduğunu tespit etmek mümkündür. Onun düşüncelerine yön veren anlayış, toplumsal durum ve şartların toplumların karakterlerine göre özel olmasıdır. Bu tespit, yerliliğe özel ve merkezi konum tayin etmektedir (bk. Ağırman, 2007: 183). Elbette bu tavrın asıl kaynağı İslam’dır. Bu bağlamda Said Halim Paşa, “biz” ve “onlar” ayrımını çok net yapmıştır. Ancak onun İslamcılık anlayışında yerlilik, donmuş bir muhafazakâr siyaset değildir.³ Kendisi olmak ve asıl kaynaklara dönmek için harekete geçmek, onun İslamcılık anlayışında bir hedeftir. Bu yüzden Osmanlı toplumu, İslam’dan uzaklaştıkça, bizatihi kendisinden uzaklaşmıştır. Said Halim Paşa, önce “biz”i tanımlamıştır. Biz’i sosyolojik olarak tanımlamak dolaylı olarak “onlar”ı tanımlamaktır. Böylece bizim hem kim olduğumuz, hem de kim olmadığımız ortaya çıkmaktadır. O, tam anlamıyla bir Batı karşıtı değildir. Kayalı’nın da belirttiği gibi o, Batı’nın gelişen bir medeniyet olduğu ve bazı özellikleri bakımından örnek alınabileceği, dolayısıyla Batı medeniyetinin doğru kavranması hâlinde yararlanabilecek bir potansiyel oluşturduğu görüşünü benimsemiştir (Kayalı, 2000: 35). Kendisinin Batılı bir eğitim alması, hayat tarzında Batı medeniyetine ait unsurların bulunması, bütün metinlerini Fransızca yazması gibi durumlar bu etkinin yansımaları olarak kabul edilebilir. Yine onun düşüncesinin Türkiye’nin yönünü “eskiye” ya da “geçmişe” çevirmek amacıyla olmadığı, gelecekçi bir perspektife sahip olduğu da inkâr edilemez bir gerçektir. Bu yüzden Said Halim Paşa, geçmişini savunan reaksiyoner bir muhafazakâr tavrın ötesinde değerlendirilmeyi hak etmektedir. Türkiye açısından Batı

3 Said Halim Paşa’nın Batı medeniyeti ile İslam medeniyeti arasında yapmış olduğu net ayrım dolayısıyla en önemli İslami muhafazakârlardan birisi olduğu iddia edilmiştir (bk. Duran, 2004: 131). Onun bu sosyolojik tezine, Batılılaşma karşısındaki muhalefetine ve Cumhuriyet sonrası izlenen siyasetlere karşı gelişen İslamcılık-muhafazakârlık ilişkisine dayanarak bu tespitin “kısmen” doğru olduğunu söylemek mümkündür. Ancak söz konusu muhafazakâr tepkiyi Türkiye’nin kendine has muhafazakârlığı bağlamında anlamak gerekmektedir. Kaldı ki bu tarz bir muhafazakârlığın Türkiye’de oldukça devrimci ve değişimci olduğunu söylemek de mümkündür.

medeniyeti ile ilişkisinin ancak kendisi kalarak gerçekleşeceği tezinde özellikle ısrar etmiştir.⁴

Said Halim Paşa'da evrensel bir dinin nasıl olup da yerliliğe kaynaklık edebileceği meselesi, önemli bir mesele gibi gözükmemektedir. Bu konuda o, İslam'ın evrenselliğine rağmen İslamlaşmanın millet gerçeğini yok etmediğini söylemiştir. Said Halim Paşa'ya göre (1973: 227) "İslami gerçekler, ahlak ve sosyal yapısı bakımından tamamen İslami fakat millî olan birtakım kültürlerin meydana gelmesine imkân tanırırlar. İslami hakikatlerin vatanı yoksa da, izah ve tatbik edildikleri muhite bağlıdırlar". İslamlaşmada iman, ahlaka; ahlak, toplumsal yapıya, toplumsal yapı da siyasal yapıya kaynaklık etmektedir (Said Halim Paşa, 1973: 203; Bülbül, 2006: 151; Ersoy, 2010: 102). Dikkat edilirse bu silsile, evrenselden toplumsal olana ve yerli olana doğru gitmektedir. Özellikle iman ve ahlak konusundaki hükümlerin bütün İslam milletlerini bağladığını, millî ve kültürel olarak şekillenen toplumsal yapı ve siyasetin ise bu hükümlere göre belirlenmesi gerektiğini savunan Said Halim Paşa, İslam'ın evrensel hükümlerine bağlı ve yerliliğin sosyolojik bir gerçeklik olarak ihmal edilemeyeceği kabulüne sahiptir. İman-ahlak-toplumsal yapı-siyaset silsilesi tersine dönecek olursa İslamlaşmadan sapma gerçekleşecektir ve ona göre pek çok İslam milletindeki mevcut durum budur. Hâlbuki onun düşüncesinde İslam'ın iman ve ahlak boyutlarının belirleyiciliği esastır ve bu durum yerliliği tahrip etmediği gibi İslami bir karakterle inşa etmektedir.

Sonuç

Said Halim Paşa, pek çok çağdaşının tersine kendisi olarak fikir üretebilmiş özel bir aydındır. Onun düşüncelerinin yerlilik bağlamında ele alınmasının bir sebebi de Batılı bir eğitim almasına rağmen özgün bir şekilde eserler üretmesidir. Dönemin etkili akımlarından pozitivizmin, ilerlemeciliğin ve liberalizmin etkilerini yazılarında görmek mümkündür. Said Halim Paşa da içinde yetiştiği şartların ve sınırların izlerini taşıyan bir düşünürdür. Ancak o, eserleriyle "Neden geri kaldık, nasıl ilerleriz, İslam ilerlemeye engel midir, İslam ile bilim bağdaşır mı?" gibi bugün hâlâ geçerliliği olan sorulara özgün cevaplar vermeye çalışmıştır. Üstelik yerli bir sosyoloji anlayışına dayanarak tutarlı kalmayı başardığı da söylenebilir.

Said Halim Paşa'nın vefatının ardından Türkiye'nin yaşadığı modernleşme tecrübesinde onun fikirlerinin etkili olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta onun fikirleri dikkate alınmadığı gibi ayrıca ötelenmiştir. Ancak siyasi ve fikri elitlerin görmezden geldiği bu meseleler, Türkiye'nin gündemini sürekli meşgul etmiştir. Bu yüzden Paşa'nın eserlerini okuyan birisinin resmedilen toplumsal ve siyasal durumun bugünkünden çok da farklı olmadığını fark etmesi neredeyse kaçınılmazdır. Bu tespit de onu haklı çıkarmaktadır. Çünkü toplumların kurumları, değerleri, inançları özel olduğu gibi meseleleri ve ihtiyaçları da özeldir, kendine hastır. Bir toplumun belli bir meselesinin başka bir toplumdaki örneğine bakılarak çözülemeyeceği onun sosyoloji anlayışında merkezî bir yerdedir. Toplamlar da insanlar gibi kendi tecrübelerini yaşar. Yerlilik de onun İslamcı düşüncesinden yansıyan bir tavır olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yerli tavır, kendisi olmak için yerliliğin İslamcılık temelinde sosyolojik olarak inşa edilmesine bağlıdır. Aynı zamanda Said Halim Paşa'nın yerli tavrının bir tür "yerlilik" olmadığı ortaya çıkmaktadır. Onun toplumsal gerçekliği kendine özgülüğü dâhilinde anlama ve açıklama çabası, geçmişten geleni olduğu gibi kabul etmek ve kutsamak üzerine kurulmamıştır. Tersine o, toplumsal değişim meselesinde "ötekine uygun olan ve ötekinin tecrübe ettiği bizim için de uygundur" kolaycılığına kaçılmasını eleştirmiştir. Böylece Said Halim Paşa düşüncesinde yerlilik, peşinen olumlu ya da olumsuz görülecek bir durumun ötesinde toplumsal gerçeklikle ilgilidir. Onun görüşlerinde gerçekliğe sadakat, sosyolojik bir metodoloji ve sistematik kaynağıdır. Bu yüzden kendisi, gerçekliğin kendine has özelliklerini yok sayan ve gerçekliği kurguya kurban etmek isteyenlere karşı çıkmıştır. Said Halim Paşa'nın düşüncelerinde yerlici olmayan bir yerlilik önemli bir konum işgal etmektedir.

4 Said Halim Paşa'nın yakında yayımlanan ve vefatından hemen önce yine Fransızca kaleme aldığı notları, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu kitapta bir bölümde Anadolu'daki Millî Mücadele'yi ve mücadelenin askeri ve siyasi önderi Mustafa Kemal Paşa'yı da değerlendirmiştir. Anadolu'daki mücadeleye tam destek veren Said Halim Paşa'nın bu varoluş savaşını 1920-1921 yılları itibarıyla Batı medeniyeti-İslam medeniyeti karşıtlığı üzerinden anladığı ve bu şekilde kabul ettiği görülmektedir (bk. Said Halim Paşa, 2019: 67-90).

KAYNAKÇA

- Ağırman, Ferhat, (2007), *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akçura, Yusuf, (1998), *Üç Tarz-ı Siyaset*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aktay, Yasin, (2004), "Sunuş", *İslamcılık*, (Ed. Yasin Aktay), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 13-25.
- Bostan, M. Hanefi (1992), *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul: İrfan Yayınları.
- Bülbül, Kudret, (2006), *Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Said Halim Paşa*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Çağan, Kenan, (2010), "İdeolojilerin Yerlilik Algısı: ya da 'Biz' ve 'Herkes' Üzerine", *Hece*, Yerlilik Özel Sayısı, Sayı: 162/163/164, Ankara: Hece Yayınları, s. 142-149.
- Çiğdem, Ahmet, (1998), "Yerlilik Üzerine Tezler", *Birikim*, Sayı: 111-112, İstanbul, s. 84-87.
- Duran, Burhanettin, (2004), "Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", *İslamcılık*, (Der. Yasin Aktay), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 129-156.
- Erol, Murat, (2010), "Yerlilik İçin Kavramsal ve Anlamsal Bir Çerçeve", *Hece*, Yerlilik Özel Sayısı, Sayı: 162/163/164, Ankara: Hece Yayınları, s. 33-50.
- Ersoy, Mehmet Akif, (2010), "İslamlaşmak", *Düzyazılar: Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, (Yayına Haz. A. Vahap Akbaş), İstanbul: Beyan Yayınları, s. 101-104.
- Kara, İsmail, (1994), *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayınları.
- Kara, İsmail, (1997), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Cilt: 1, 3. Baskı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kayalı, Kurtuluş, (2000), *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öğün, Süleyman Seyfi, (1999), "Yerlici Kültüralizm: Kıyaslamalı Bir Değerlendirme", *Cogito: Yerli Malı Yurdun Malı...*, Sayı: 21, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, s. 103-143.
- Safa, Peyami, (2010), *Türk İnkılabına Bakışlar*, 3. Baskı, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.
- Said Halim Paşa, (1973), *Buhranlarımız*, (Yayına Haz. M. Ertuğrul Düzdag), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Said Halim Paşa, (2019), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, (Çev. Fatih Yücel), İstanbul: Kronik Kitap.
- Sala, Bedir (2018), "Said Halim Paşa: İslahatçı Bir İslamcının Düşünsel Mirası", *İslam'ı Uyandırmak: Meşrutiyetten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, (Der. Lütfi Sunar), Cilt: I, İstanbul: İLEM Yayınları.
- Tunaya, Tarık Z. (1962), *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Türküne, Mümtaz'er, (2003), *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 3. Baskı, Ankara: Lotus Yayınevi.